

Voldemar Belk, Emil Resler, Yakob Hümmelin Azərbaycanda(Qarabağ, Gədəbəy, Gəncəçay) arxeoloji qazıntıları

Hidayət Cəfərov

(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-UNEC)

E-mail: hidayet-jafar@mail.ru

Diana Cəfərova

(AMEA-AEI)

E-mail:dianajafarova@yahoo.com

Açar sözlər: Arxeoloji qazıntılar, almanlar, Azərbaycan, Qarabağ, Elenendorf, Şuşa, Xocalı.

Məlumdur ki, hələ I Pyotrın Rusiyanı imperiyaya çevirməsindən sonra, Avropaya pəncərə açan Rusiya XVIII əsrin 20-ci illərindən başlayaraq öz diqqətini Cənubi Qafqaza yönəlmişdir. Xəzərsahili vilayətlərin zəbt olunmasına baxmayaraq Rusiya həmin vaxt məlum səbəblərdən, (müvafiq olaraq Nadir şahın qələbələri ilə, 1832-ci ilin Rəşt, 1935-ci ilin Gəncə müqavilələrinə əsasən) geri çəkilməyə məcbur oldu. XVIII əsrin 90-cı illərində II Yekaterinanın da Qafqazda möhkəmlənmək cəhdləri onun qəflətən ölümü ilə yarımçıq qaldı. Onun yerinə hakimiyyətə gəlmiş oğlu Pavelin fərqli siyasəti ilə rus qoşunları Azərbaycandan geri çağrıldı. Nəhayət, 1801-ci ilin martında Pavelin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra taxta çıxmış I Aleksandr nənəsi II Yekaterinanın Qafqaz siyasətini yenidən reanimasiya etdi. Onun hakimiyyətinin elə ilk ilində Rusiya çoxdankı arzusuna nail oldu. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan (onunla birlikdə tarixi Azərbaycan ərazisi olan Borçalı, Qazax və Şəmşəddil), Rusiyaya birləşdirildi. 1803-cü ildə isə Qərbi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Bundan sonra, Gürcüstan da özünə hərbi dayaq yaradan Rusiya 1803-cü ildən başlayaraq fasilələrlə, 1828-ci ilə qədər Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinə son qoydu.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına gətirib çıxaran iki Rus-İran müharibəsi (1804-1813; 1826-1828-ci illər), onların sonu olan iki müqavilə (Gülüstan və Türkmənçay) nəticəsində Cənubi Qafqazda dövlət quruculuğunda, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə ciddi dəyişikliklərə yol açıldı. Şimali Azərbaycanı öz təsir dairəsinə

qatmağa nail olmuş Çar Rusiyası burada imperiyanın mənafeyinə uyğun siyasət həyata keçirilməsinə start verdi. Bunların sırasında geniş miqyaslı köçürmə siyasəti xüsusi yer tutmuşdur [2]. Cənubi Qafqaza, ən çox da Azərbaycanın bütün tarixi ərazilərinə (Naxçıvana, Qarabağa, İravan xanlığı torpaqlarına) İran və Türkiyədən erməniləri, Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından, həmçinin onun başqa regionlarından çoxsaylı əhali, ruslar, ukraynalılar, beloruslar, habelə müxtəlif sektant üzvləri – molokanlar, babtistlər, köhnə dinə inananlar və s. kütləvi surətdə köçürüldülər. Həmin əhali Azərbaycanın həm düzənlik (Muğan, Şirvan), həm də dağlıq və dağətəyi zonalarında (Qarabağ, Gədəbəy, Şəmkir və s.) məskunlaşdırıldılar [1].

Çar hökumətinin köçürmə siyasəti bununla məhdudlaşdırılmamışdır. Elə həmin dövrdə, xüsusilə 1816-1818-ci illərdən başlayaraq çar Rusiyası ilə qarşılıqlı razılışmaya uyğun olaraq Almaniyanın müxtəlif vilayətlərindən, xüsusilə Vürtenberqdən (Şvab almanları) Azərbaycanın ən münbit və səfəli regionlarına almanların köçürülməsinə başlandı. Almanlar İlk əvvəl Gəncəyə yaxın olan, köhnədən azərbaycanlıların yaşadığı Xanaxlar adlı yaşayış məntəqəsinin yerində yurd salmışlar. Məlum olur ki, almanların burada məskunlaşması ilkin vaxtlar yetərinə asan olmamışdır. Lakin alman dözümlülüyü, üstə gəl yerli azərbaycanlıların həm dini baxımdan, həm də tamamilə yerli əhali üçün milli baxımdan yad olan köçmə əhaliyə isti münasibəti, almanların adaptasiya olmalarına şərait yaratmışdır. Hərçəndki, ilkin vaxtlar yaşayış binalarının olmaması, yeraltı qazmalarda, heç bir şərait olmadan yaşayış, müxtəlif xəstəliklərin nəticəsi olaraq baş verən tələfatlar qaçılmaz olmuşdur. Amma almanlar bütün çətiliklərdən qurtularaq burada əsaslı kök sala bilmişlər. Onların yaratdığı ilk yaşayış məntəqəsi elə qazmalarda yaşadıkları Xanaxların yerində, Rus imperatoru Pavelin qızı, Vürtenberq şahzadəsi Elena Pavlovnanın şərafinə Elenendorf (Elenina) adlandırılmış qəsəbə olmuşdur. Daha sonralar almanların Azərbaycanın Gəncəçay, habelə Şəmkir, Tovuz və Qazax bölgələrində müxtəlif adlarda yeni yaşayış məntəqələri salınmışdı. Zaman keçdikcə burada, Azərbaycanın münbit və səfəli guşələrində, almanların Elenendorf, Annenfeld (Annino), Qeorqfeld, Qrünfeld kimi, bütövlükdə səkkiz koloniya və ya yaşayış məntəqələri yaranmışdı. Ən böyük koloniya 1819-cu ildə yaranması demək olarki başa çatmış Elenendorf koloniyası idi.

Azərbaycanda məskunlaşmış almanlar, çox qısa zaman kəsiyində yaşamaq üçün vacib olan bütün infrastrukturuları yüksək səviyyədə yaratmaqla yanaşı, öz ənənəvi məşğuliyyət sahələrinin təşkili və inkişafını da alman sə-

liqəsi və dəqiqliyi ilə sahmana saldılar. Ədalət naminə Azərbaycanda XIX əsr və XX əsrin birinci yarısında təsərrüfatın və sənətkarlığın, sənayenin bəzi sahələrinin təşkili və inkişafında almanların lazımi rolu etiraf olunmalıdır. İqtisadiyyatın üzümçülük və şərəbçilik, habelə sənətkarlığın müxtəlif sahələri, xüsusilə mis filizi istehsalında onların yeri və rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Bütün bunlar haqqında Azərbaycan tarixçilərinin, başqa elm sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən ciddi elmi araşdırmalar aparılmış və Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir. Ona görə də biz öz çalışdığımız sahəyə uyğun olaraq alman mənşəli insanların, Azərbaycanda hələ yerli mütəxəssislərin olmadığı bir vaxtda, bölgələrimizdəki arxeoloji abidələrdə qazıntılar aparmaqla bağlı fəaliyyətlərinə nəzər yetirməyi vacib sayırıq. Bəri başdan etiraf edirik, aşağıda haqqında məlumat verəcəyimiz həmin şəxslər peşəkar arxeoloqlar yox, delitəntlər olmuşlar. Hər kəs öz peşəkar fəaliyyəti ilə yanaşı asudə vaxtlarını arxeoloji qazıntılara və bununla bağlı məsələlərə sərf etmişlər. Bu səbəbdən də onların fəaliyyətinə müəyyən qədər tənqidi yanaşmağımız təbiidir.

Bunların sırasında Simensin Gədəbəy və Qalakənd mis mədənlərində kimyaçı mühəndis işləmiş Voldemar Belk və Şuşa Real məktəbinin alman dili müəllimi işləmiş Emil Resleri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məhz bu iki şəxsin müvafiq olaraq Xocalı və Gədəbəy-Qalakənddə apardığı arxeoloji qazıntıların verdiyi materiallar əsasında, sonralar bütün dünyada məşhur olan, ən son dəqiqləşdirmələrlə e.ə. XIV-VIII əsrləri əhatə edən “Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti” nin varlığı müəyyənləşdirilmişdir.

V.Belk 1888-ci ildə Almaniyaadan Azərbaycana, alman iş adamı Simensin mis mədənlərində mühəndis kimi fəaliyyət göstərməyə göndərilmişdir. O, bilavasitə öz sahəsi ilə yanaşı, 1888-1890-cı illərdə Gədəbəy və Qalakənddə 350-dək daş qutu qəbirləri açmış, qazıntıların nəticələrini alman məcmuələrində (ZE VBGAEU) hesabat şəklində nəşr etdirmişdir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, O, bu materialları Azərbaycanda saxlamamış, Almaniyağa göndərmişdi. Sonralar bu nadir və zəngin materiallar Almaniyanın Berlin muzeyində toplanmışdır. Onların sırasında son tunc və ilk dəmir dövründə Azərbaycanda metallurgiya və metalışləmənin yüksək səviyyədə inkişafını göstərən tunc əşyalar xüsusi yer tutur. Buraya təbərzin baltalar, bilərziklər, bazubəndlər, sırğalar, uzüklər, diademalar, umbonlar, at cilovları və əsləhələri, ox və nizə ucluqları, qılınc və xəncərlər, zireh lövhələri və bir çox başqa artefaktlar, habelə geniş çeşidli saxsı qab nümunələri daxildir. Bunlardan başqa maddi mədəniyyət nümunələri içərisində çaxmaqdaşı və obsidian-

dan ox ucluqları, əqiq, pasta, şüşə və s. olan mucuqlar, digər bəzək əşyaları, əmək alətləri, məişətdə istifadə olunan avadanlıqlar da həmin kolleksiyanın tərkibindədir. Maraqlıdır ki, qazıntıların üstündən yüz il keçdikdən sonra, 1985-ci ildə həmin materiallar küllüyyat halında, elə Almaniyada nəşr olunmuşdur [3]. Voldemar Belkin arxeoloji qazıntıları nə məqsədlə aparması müəyyən qədər sual doğursa da, bu işi kimin sifarişi və mallıyyə dəstəyi ilə yerinə yetirməsi haqqında məlumat var. Beləki, hesabatlar və yazılı məlumatlardan bəlli olur ki, Qafqazın müxtəlif bölgələrində alman mənşəli şəxslərin arxeoloji qazıntılar aparmasında Rudolf Virxovun (1821-1902) məxsusi rolu olmuşdur. Bunu R. Virxov və V. Belk, habelə E. Resler və başqaları arasındakı vaxtaşırı yazışmalar da əyani sübut edir. Görünür, V. Belkin Gədəbəy və Qalakənddə qazdığı daş qutu qəbirlərinin artefaktlarını müxtəlif yollarla Almaniyaya göndərilməsi də, elə R. Virxovun birbaşa göstərişi və dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Rudolf Virxov bilavasitə yalnız arxeologiya ilə məşğul olmamışdır. Daha doğrusu onun çoxşaxəli fəaliyyətində arxeoloji qazıntılar heç də əsas və yeganə sahə olmamışdır. O, həkim, antropoloq olmaqla yanaşı, “Arxeologiya, Antropologiya, Etnologiya” alman jurnalına (ZE VBGAEU) redaktorluq etmişdir. Berlində “Antropologiya, Etnologiya və Qədim tarix” cəmiyyətini yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. Jurnalın səhifələrində V. Belkin, E. Reslerin Azərbaycanın müxtəlif regionlarında apardıqları arxeoloji qazıntılar haqqında məlumatlar dərc olunmuşdur. Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, R. Virxov başqa bir alman mənşəli şəxs, öz bacarığı sayəsində yoxsulluqdan milyonliyə qədər yüksəlmiş Henrix Şlimanın məşhur Troya qazıntılarında da iştirak etmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, V. Belkin tarixçi-arxeoloq və ya qədim dövr üzrə mütəxəssis olmamasına baxmayaraq, onun qazıntılar və artefaktlar haqqında alman səliqəsi ilə hesabat və cizgiləri tərtib etməsi diqqəti çəkir. Xatırladaq ki, O, alman mənşəli olsa da, E. Resler və Y. Hümmeldən fərqli olaraq Azərbaycana köçmüş kolonistlərdən olmayıb. Onun necə qazıntılar aparması, araşdırmaları, elmi fikirlər söyləməməsi, Azərbaycan haqqındakı məlumatları qeyri-ədəbiq çatdırması isə ayrıca tədqiqat mövzusu ola bilər. Bunlardan başqa o da məlumdur ki, V. Belk E. Reslərdən fərqli olaraq arxeoloji qazıntıları Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının rəsmi icasəsi olmadan, bu işə icazə verən xüsusi “Vəkalətnamə” almadan həyata keçirmişdir. Maddi mədəniyyət nümunələrini də xəlvəti olaraq Almaniyaya ötürə bilmişdir. Həmin materiallar indiyə qədər Berlin muzeyində saxlanılır. Görünür, elə bu səbəbdən, yəni xəlvəti qazıntılar aparması və materialları Rusiyadan kənara

ötürməsi ilə V.Belkə bir daha Rusiyada (oxu: Azərbaycanda) arxeoloji qazıntılar aparması qadağan olunmuşdur. 1891-ci ildə V.Belk Almaniyaya geri-yə çağırılmışdır. O, sonralar Türkiyə ərazisində Urartu dövrü abidələrində arxeoloji qazıntılar aparmışdır.

Lakin deməliyik ki, V.Belkin Azərbaycandakı qazıntılardan əldə etdiyi materiallar əsasında sonralar çoxsaylı dissertasiya işləri yazılmış, monoqrafiyalar və məqalələr nəşr olunmuşdur. Bunların sırasında İ.H.Nərimanovun "Cəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri" [17], C.Ə.Xəlilovun "Qərbi Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrü abidələri" [18], T.Ə.Bünyatovun "Azərbaycanda tunc dövründə əkinçilik və maldarlıq" [19] və s. əsərləri misal göstərmək olar.

Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar aparmış alman əsilli başqa bir şəxs Emil Resler olmuşdur. Öz arxeoloji tədqiqatlarına Şuşa və onun ətrafında başlayan, Şuşa Real məktəbində müəllim işləmiş Emil Aleksandroviç Resler (onun soy adı bəzi yazılarda –Rosler, Restler-kimi də getmişdir), XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın Şuşa, Xocalı, Dovşanlı, Axmaxı, Ballıqaya, Sırxavənd, Xaçınçay, Kətti təpə, Lısaqorsk, Abdal-Gülablı və s. abidələrində qazıntılar aparmış, Qalatəpə, Qaraköpəktəpə abidələrinə baxış keçirmiş, e.ə. III-I minilliklərə aid çoxsaylı kurqan, daş qutu qəbri və s. abidələri aşkar etmişdir. Tapıntıların və qazıntıların nəticələri Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının illik hesabatlarında [4;5;6 və s.], Almaniyanın ZE VBGAEU [7;8;9 və s.] məcmuəsində nəşr olunmuş, Arxeoloji Komissiyanın arxivlərinə təhvil verilmişdi. Çox cüzi istisnalarla E.Resler hesabatlarını alman dilində, əlyazması halında, cizgilər, sxematik tərtib olunmuş planları, maliyyə xərcləri haqqında məlumatı da əlavə etməklə S.Peterburqa, İmperator Arxeoloji Komissiyasına göndərmişdir. Onun materialları müasir dövrə qədər Rusiyanın Moskva Dövlət Tarix Muzeyi və Sankt-Peterburq(Leninqrad) Ermitajında saxlanılır və nümayiş etdirilir. Yeri gəlmişkən, təvazükərlikdən bir qədər kənara çıxılsa da, bu məqalənin müəlliflərindən birinin, hələ 1974-cü ildə, o zamankı Leninqrad (indi Sankt-Peterburq) şəhərinə elmi ezamiyyət gedişində Ermitajın direktoru, Azərbaycan və Azərbaycanlılara isti münasibət nümayiş etdirmiş, akademik Boris Borisoviç Piotrovski, Hidayət Cəfərovun, təzəcə elmi fəaliyyətə başlayan adi aspirantın iradəsinə yerindəcə reaksiya verərək, Qarabağın dağlıq hissəsindən E.Resler tərəfindən aşkar olunaraq St.Peterburqa göndərilmiş artefaktların Ermənistan-dan məlum olan materiallar kimi təqdim olunmasının ləğv edilməsi və eksponatların həqiqi ünvanlarının özünə qaytarılması haqqında çox sərt tərdə

göstəriş vermişdi.1987-ci ildə, Hidayət Cəfərovun Leninqradaşəhərinə növbəti elmi ezamiyyət zamanı 1974-cü ilin söhbətini yadda saxlayan akad. B.B.Piotrovski çox böyük məmuniyyətlə Qafqaz bölməsində nümayiş etdirilən arxeoloji materialların ünvanının məhz Azərbaycanla bağlı olmasını sübut edən məlumatların sərgilənməsini göstərmişdi.

E.Reslerin xidmətləri sırasında onun Qarabağda çoxsaylı arxeoloji abidələr aşkar etməsi ilə yanaşı, həm də bu abidələrin bir çoxunda arxeoloji qazıntılar aparılması ayrıca vurğulanmalıdır. Xüsusilə, məşhur Xocalı kompleksində beş kurqan tipinin müəyyən edilməsi, onların ilk vizual planının tərtibi, burada arxeoloji qazıntılar aparılması ayrıca deyiləlməlidir. Təkcə onu qeyd etmək yetərlidir ki, Xocalı abidələri kompleksinin materialları sonralar Azərbaycanda tunc və ilk dəmir dövrünün bir çox problemlərinin araşdırılması üçün tutarlı mənbə rolunu oynamışdır. Ayrıca vurğulamağı vacib sayırıqki, E.Resler, heç bəlkə özü də dərk etmədən, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın müxtəlif dövrlərə aid abidələri sırasında tunc dövrünün erkən mərhələsinin kurqanlarının varlığını aşkar etmişdir. Biz Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ zonasının Xaçınçay hövzəsində qazıntıları aparılmış Xaçınçay kurqanlarını nəzərdə tuturuq. Yeri gəlmişən deyək ki, sonralar, XX əsrin 30-cu illərində bu məqalənin başqa səhifələrində haqqında bəhs edəcəyimiz digər bir alman mənşəli şəxs- Yakob Hümmel, qədim Azərbaycan kəndi olan Xankəndinin yaxılığında da ilk tunc dövrünün digər, daha qiymətli kurqan abidələrini açıb öyrənmişdir.

Arxeoloji axtarış və qazıntılara 1891-ci ildən başlayan E. Resler bilavasitə öz peşəsi, yəni müəllimliklə yanaşı, qalan asudə vaxtını, az qala hər qarışı müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan Azərbaycanın Qarabağ zonasının arxeoloji abidələrini alman səliqəsi ilə qeydə almış və elə alman dəqiqliyi ilə də təsvir etmişdir. 1891-ci ildə Şuşa və onun ətrafında arxeoloji abidələrin qeydə alınması ilə yanaşı, Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının verdiyi “Vəkalətnamə” əsasında bilavasitə qazıntılara başlayan E.Resler 1905-ci ilə qədər uzun bir müddətdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində intensiv fəaliyyət göstərmişdir. Ona Fəaliyyətinin birinci ili 150 rubl vəsait ayrılmış, sonrakı illərdə bu vəsait 200-400 rubl arasında dəyişmişdir (xatırladaq ki o vaxtkı məzənnə ilə bu xeyli vəsait hesab olunurdu). Qarabağın dağlıq hissəsində axtarışlar aparılması ilə kifayətlənməyən E.Resler, dağətəyi və düzən rayonlarına da səfərlər etmişdir. Məsələn, Ağdamın (o, buranın Şuşaya aid olduğunu vurğulayır) Abdal-Gülablı (Reslərdə-Güləfli) kəndləri ətrafındakı kurqanları, yerli əhalinin «Qaraçı qəbirləri» və ya «Govur qəbirləri» adlan-

dırdıqları abidələri həm deydə almış, həm də burada müəyyən qədər arxeoloji qazıntılar aparmışdır.

Füzuli rayon mərkəzinin kənarında yerləşmiş Qaraköpəktəbə və Qarqarçayın sahilindəki Qalatəpə abidələrinə baxış keçirən E.Resler, burada arxeoloji qazıntılar aparsa da, qazıntının özünün mahiyyətini dərk etməyərək, hər iki yaşayış yerini kurqan abidəsi hesab etmişdir. Doğrudur, E.Resler burada səhvə yol vermişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, E.Reslerin vaxtında Azərbaycanda hər hansı bir dövrə aid məişət abidəsinin varlığı, demək olar ki, ümumiyyətlə məlum deyildi. Ona görə də, E.Reslerin səhvlərini sadalayarkən bu və ya buna oxşar olanları yadda saxlamaq gərəkdir.

Yüksək dağlıq zonada, tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda, Dığ kəndi ətrafında, Kətti təpədə, Şuşa və onun ətrafında, Mehtikənddə, Çanaxçıda, Zertidə, yuxarıda sadaladığımız və E.Reslerin, necə deyərlər, əsas qazıntı obyektləri olan Xocalı, Axmaxı, Ballıqaya, Sırxavənd, Dovşanlı, Xaçınçay abidələrində [23] aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş artefaktlar, sonrakı vaxtlarda qədim tariximizin bir sıra aktual problemlərinin araşdırılmasında böyük rol oynamışdır. Biz fikrimizi təsdiq edən çoxsaylı faktları misal gətirə bilərik. Bunların sırasında indi Azərbaycan tədqiqatçılarının səyi və məqsədyönlü elmi fəaliyyəti sayəsində dünya elmində layiqincə işıqlandırılan Xocalı abidələri kompleksi xüsusi vurğulanmalıdır. Ədalət naminə göstərməliyik ki, Xocalı abidələri kompleksində ümumi oxşarlığa baxmayaraq xarici görünüşündə müşahidə olunan bir sıra detallarla yanaşı, daha başlıca olan xronoloji sıralamada əsaslı fərqlərə malik beş kurqan tipinin varlığı, biz də daxil olmaqla, hamımızın, arxeologiyada diletant adlandırdığımız E.Resler tərəfindən müəyyən edilmişdir. Bu bölgüyə 1926-cı ilin yoxlama və qazıntıları əsasında A.A.İessen, 1984-cü ilin araşdırmalarına əsasən H.F.Cəfərov müəyyən, kosmetiq xarakterli korreksiyalar versələr də, E.Reslerin baza xarakterli bölgüsü əsas götürülmüşdür.

E.Reslerin Xocalı, Ballıqaya, Axmaxı, habelə, Gəncəçay hövzəsindəki arxeoloji qazıntılarının nəticələrinə istinad edən alimlərimiz, tunc dövrünün son mərhələsində Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni dini-ideoloji inkişafı, yaxın qonşular və qədim Şərqi məsafəcə uzaq mədəniyyət mərkəzləri arasında hərtərəfli əlaqələrin varlığını sübut edən çoxsaylı faktları üzə çıxarmış, dünya sivilizasiyasının formalaşmasında azərbaycanlıların layiqli töhvələr vermələrini sübut etmişlər.

Xatırladaq ki, 1899-cu ildən iş yerini Gəncə şəhərinə dəyişən E.Resler burada da tunc dövrü abidələrində arxeoloji tədqiqatları davam etdirmiş, ta-

riximiz üçün qiymətli mənbələr əldə etmişdir [10]. O, burada, Elenendorf ətrafında, geniş Gəncə düzənliyində, hətta buradan bir qədər kənarda yerləşmiş Nuxa (Şəki) qəzasının Böyük Dəhnə kəndi ətrafında da arxeoloji qazıntılar aparmışdır.

Biz E.Resleri peşəkar yox, həvəskar-diletant arxeoloq kimi qəbul edirik və bu doğrudan da belədir. Çünki o, nə qədər səliqəli, vicdanlı işləməsi, hər gördüyünü olduğu kimi təsvir etməsi, arxeoloji abidə və materialların foto və qrafik şəkillərini çəkməsi, ətraflı hesabatlar tərtib edərək Arxeoloji Komissiyaya göndərməsi və s. yanaşı, arxeoloji abidələri primitiv üsullarla, ortadan ensiz xəndək çalası qazmaqla aparmış, kurqanların sahəsini bütövlükdə açmamış, beləliklə işi yarımçıq qoymuşdur. Ona görə də, kurqan və qəbirlərin daxili quruluşu, konstruksiyası, dəfn adəti və dəfn mərasimi, artefaktların tam say təkibi və s. bu kimi vacib faktorların açılışı yarımçıq xarakterli olmuşdur. E.Reslərə heç də haqq qazandırmaq naminə yox, həqiqəti olduğu kimi çatdırmaq baxımından xatırlatmağı lazım bilirik ki, əslində E.-Reslərdən əvvəl də, onun vaxtında da, çox halda əksər arxeoloqlar elə həmin üsulu tətbiq etməklə qazıntılar aparmışlar. Çünki, əsil peşəkar arxeoloqlar çatışmırdı. Azərbaycan da bu sıradan istisna deyildi. Hətta bizim haqlı olaraq diletant hesab etdiyimiz E.Reslərə bir çox başqalarının arxeoloji qazıntılarına nəzarət edərək, onlara rəy verməsi həvalə olunmuşdur. Məsələn, E.-Resler 1899-cü ildə İmperator Arxeoloji Komissiyasının tapşırığına əsasən, Gəncəçay rayonunda arxeoloji qazıntılar aparmaq üçün icazə vəərəqəsi (Vəkalətnamə) istəmiş D.Q.Şultsun qazıntılarını təftiş edərək, axırıncıya yarıtmaz işinə görə mənfə rəy vermişdir. Bunun əsasında D.Q.Şultsa arxeoloji qazıntılar aparmasına icazə verilməmişdir. E.Resler səmərəli fəaliyyətinə görə 1904-cü ildə Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının müxbir üzvü seçilmişdir.

Yuxarıda adlarını sadaladığımız həmin şəxslərlə yanaşı, Gəncəçay regionunda XX əsrin əvvəllərində arxeoloji qazıntılar aparmış Q.O.Rozendorf (bəzi yazılarda Rozerdorf) (1903 –cü il), R. A.Skinder (1905-1907-ci illər) və başqalarının da fəaliyyəti qeyd olunmalıdır. Axırıncıların qazıntıları da Gəncəçay hövzəsini əhatə etsə də davamlı olmamış, epizodik xarakter daşmışdır.

Lakin, bütün bunların fonunda daha bir alman əsilli tədqiqatçının xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu, Elenendorf sakini olmuş Yakov Hümmeldir. Yakov (bəzən Yakob kimi yazılır) İvanoviç Hümmel (1893-1946) 1893-cü ildə almanların Azərbaycanda ilk məskunlaşdığı koloniya olan Ele-

nendorfda dünyaya gəlmişdir. 1819-cu ildən istifadəyə verilmiş ilk alman koloniyasına Rusiya imperatoru I Pavelin qızı, Vürtenbeq Şahzadəsi Elenanın şərəfinə Elenendorf adı verilmişdir. Sovetlər dönəmində qəsəbə Xanlar (1907-ci ildə öldürülmüş inqilabçı Xanlar Səfərəliyevin şərəfinə adlandırılmışdır. İndi isə Göygöl adı ilə gedir). Vaxtilə almanların yaratdığı bu binalar indiyə qədər də təyinatı üzrə istifadə olunur. Şəxsi mülkləri, üzüm plantasiyaları və şərab emalı müəssisələrinə malik varlı ailəyə mənsub olan Hümmele ailəsi 1880-cı ildə Elenendorf şərab anbarı, Gəncədə isə «Konkordiya» adlı şərab zavodunu, 1895-ci ildə ilk konyak zavodunu istifadəyə vermişlər. Hümmele qardaşlarının 1900-cü ildə açdıqları «Hümmele qardaşlarının Ticarət evi» bir çox xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri yarada bilmişdir. Y.İ.-Hümmele 1910-1914-cü illərdə Tiflisdə, Aleksandrovski Müəllimlər institutunda təhsil almış, oranı bitirdikdən sonra 1915-ci ildən, əvvəl Vladıqafqazda, 1921-ci ildən isə doğulduğu Elenendorfda müəllimlik etmişdir [24,c.12].

Y.Hümmele, uzun müddət Elenendorf –Xanlar orta məktəbində biologiya müəllimi çalışmaqla yanaşı, həm Elenendorf-Xanlar ətrafında, həm də Seyfəli, Quşçu, Gəncəçay hövzəsində və s. yerlərdə sistemli arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır [11]. 1927-ci ildə Elenendorf ölkəşünaslıq muzeyini yaratmışdır. Muzeyin eksponatları sonralar Azərbaycan dövlət Tarix Muzeyinin və Gəncə ölkəşünaslıq muzeyinin təşkilində istifadə olunmuşdur. Onun 1[12] və 2[13] sayılı Xanlar kurqanlarında əldə etdiyi yeniliklər Azərbaycanın son tunc dövrünün sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji, etnik-mədəni proseslərinə, ibtidai dini görüşlərinə işıq salınmasında böyük rol oynamışdır. O, öz təşəbbüsü ilə topladığı, arxeoloji qazıntılardan əldə etdiyi artefaktları mühafizə etmək, həm də tarix sevənlərə nümayiş etdirmək üçün Elenendorf (Xanlar) Ölkəşünaslıq muzeyini yaratmışdır.

Y.Hümmele Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ zonasında, ilk tunc dövrünə aid Xankəndi kurqanlarında [14] və Xocalı abidələri kompleksində [15], habelə Kərkicahan kəndi yaxınlığındakı [15] arxeoloji tədqiqatları Azərbaycanın qədim abidələrinin dövrləşməsi, dəfn adətləri, artefaktların tərkibi, istiqamətləri, mənşəyi kimi problemlərin həllində davamlı dəstək olmuşdur. O, başqa peşəkar alimləri on illərlə qabaqlayaraq bir sıra abidələrin xronologiyasını düzgün müəyyən edə bilmişdir. Xüsusilə, erkən tunc dövrünə aid Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti dövrünün xronologiyasını uzaqgörənliklə dəqiqləşdirmişdir [14]. Y.Hümmele, həmçinin arxeobotanikaya [16] xüsusi diqqət ayırmış, endem ağac növlərinin, bitkilərin və s. mənşəyi məsələsinə də toxunmuşdur.

Bu baxımdan onun Xankəndi yaxınlığında aşkar etdiyi və arxeoloji qazıntılar apardığı 103, 119 və 125 sayılı ilk tunc dövrü kurqanları böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. O, burada kollektiv dəfnətmə, suvaqla bağlama, giriş yolu, dairəvi planlı kamera, kameranı döşəmədə bütün perimetri boyu əhatə edən “xəndəkçik” və s. kimi yeniliklər aşkar etmişdir. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycanın Qəbələ [20,s.42-46], Şəmkir [21,c.9-10], Tərtər (Borsunlu), Şəki [22] və s. bölgələrində bu tip qəbir abidələrinin tədqiqi Y.Hümmelin elmdə doğru yol tutmasını göstərdi. Maraqlıdır ki, Y.Hümmel 1941-ci ildə, alman faşistlərinin Sovet İttifaqına qarşı müharibə başlamasından sonra, başqa kolonistlərlə birlikdə uzaq Qazaxıstana sürgünə göndərilmişdir. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, o, burada da müəllimlik və öz elmi yaradıcılığını davam etdirmişdir. Əlyazmalarını yenidən saf-çürük edərək o, məqalələri qaydaya salmış, nəşr olunmaq üçün müxtəlif elmi məcmuələrə, jurnallara göndərmişdir. Bu məqalələr heç bir düzəliş edilmədən, olduğu kimi çap olunmuşdur [13;14]. Onun 1941-ci ildə, görünür, Hitler Almaniyasının SSRİ üzərinə hücumuna qədər Xanlar yaxınlığında apardığı arxeoloji qazıntılara həsr olunmuş və çap üzü görməmiş məqaləsi isə 1992-ci ildə akademik Boris Borisoviç Piotrovski tərəfindən nəşrə təqdim olunmuş və işıq üzü görmüşdür [24]. Bir faktı da xatırlatmağı lazım bilirik: akad. B.Piotrovski Y.Hümmelin məqaləsinin əlyazması üzərində özü xəstəxanada müalicə alarkən işləmişdir. O, məqaləni nəşrə göndərəndən bir neçə gün sonra dünyasını dəyişmişdir [24,c.15]. B.Piotrovskinin göstərdiyi kimi, gec çap olunmuş bu məqalədə qeyd olunan dəlillər Azərbaycanın qədim tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında müstəsna rol oynamağa qadir olan faktlardır. Buraya abidələrin xronoloji sıralanmasına tutarlı faklar verən «Mittaniya tipli» silindrik möhür, müxtəlif tip keramika nümunələri, qədim Azərbaycanda qoşqulu arabanın istifadəsini sübut edən «in situ» tapıntı və s. kimi yeniliklər daxildir. Bu sətirlərin müəlliflərindən olan Hidayət Cəfərov 1971-1974-cü illərdəki aspirant dönməində namizədlik dissertasiyası üzərində çalışarkən silindrik möhürlərə xüsusi paragraf ayırmışdır. O zaman Azərbaycanın hər hansı guşəsindən məlum olan, hətta kiçik fakt işin yazılmasını asanlaşdırardı, o cümlədən silindrik möhür nümunələri də. Sözümlərin canı budur ki, əgər Y.Hümmelin bu tapıntısı vaxtında nəşr olunsaydı, faktlarımız çoxalardı, daha geniş məlumat bazasına malik olardıq. Elə bununla əlaqədar xatırladaq ki, bu tip silindrik möhürlərin iki ədədinin məşhur Mingəçevir qazıntıları zamanı (Saleh Qazıyevin qazıntıları) son tunc dövrü abidələrindən birində tapılması və uzun müddət arxeoloq, Mingəçevir qazıntı-

larının iştirakçısı olmuş Qardaşxan Aslanovun şəxsi kolleksiyasında qalmasından sonra üzə çıxması məlum olmuşdur. Həmin silindrik möhürlər Aliyə Qaraəhmədova tərəfinən nəşr olunmuşdur. Yeri gəlmişkən xatıradıq ki, beş nüsxə bu tip möhürlər Xaraba-Gilan abidələrindən tıplılmışdır (Q.Aslanov, S.Qaşqay, B.İbrahimovun tədqiqatları).

Y.Hümmel Qazaxıstana məcburi köçürüldükdən sonra bir müddət Akmolın vilayətində yaşamış, 1942-ci ildən Novo Koltun kəndindəki natamam orta məktəbdə müəllim işləmişdir. O, 1945-ci ildə, elə orada dünyasını dəyişmişdir [24,c.12]. Heç şübhə etmirəmki, qədir bilən Azərbaycan arxeoloqları, qədim dövrlə məşğul olan elm adamları, Azərbaycan tarixinin yorulmaz zəhmətkeşi olmuş Y.Hümmel və onun kimi başqalarının da xatirəsini həmişə uca tutacaqlar.

Biz başqa alman əsill arxeoloqlarla müqayisədə Y.Hümmelin qazıntıları və ya yazılarına üstünlük verərkən heç də onu ideallaşdırmaq fikrində deyilik. Onun bütün müsbət işləri ilə yanaşı mübahisə doğuran bəsit və yanlış fikirləri də az olmayıb. Məsələn, heç bir elmi dəlilə söykənməyən və daha çox Y.Hümmelin fantaziyasına əsaslanan, bir kurqan altında dəfn etmədə xəyali tətbiqlə bağlı «Şüa» mülahizəsi bu qəbildəndir. Lakin, bir daha vurğulamağı vacib sayırıq ki, aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinin hesabatını tərtib edən, təsvir xarakterli qısa məzmununu nəşr etdirən, abidələrin dövrü və mənsubiyyəti haqqında məlumat verməyən digər arxeoloqlardan, məsələn, E.Resler və V.Belkdən fərqli olaraq, Y.Hümmel apardığı qazıntılara da, abidələrin dövrü, mənsubiyyəti, xarakterik əlamətləri və bir çox vacib şərtlərə də bir mənalı olaraq əməl etmişdir. Məlum olur ki, o, həm də bacarıqlı fotoqraf və cizkiçi olmuşdur. Bu bacarığın varlığı da arxeologiyada yüksək qiymətləndirilir.

Əslində tam peşəkar alim olmayan, fərqli peşə sahibləri olan, müxtəlif səbəblərdən-ya sənətinə görə işləyərək Azərbaycanda olması, ya da talehin gərdisindən,- Azərbaycana köçərək buranı özlərinə ikinci vətən seçmiş bu almanlar, öz təşəbbüsləri, işdən kənar vaxtlarını sərf edərək onlara yad olan, lakin ərazisində məskunlaşmış xalqın qədim tarixini öyrənmək üçün töhfələrini vermişlər. Əlbəttə, elmin indiki inkişafı baxımından həmin şəxslərin arxeoloji qazıntı üsulları da, fikir və mülahizələri də, tarixi gerçəkliyi dərk etməsi də çox bəsit təsir bağışlayır. Lakin biz dövr, zaman, şərait, elmin inkişafı və s. kimi faktorları nəzərə alsaq həmin insanların əməyinə hörmətlə yanaşmalıyıq. Bəziləri yersiz və dar hisslərə qapılıaraq, dövrün ictimai-siyasi və çar hakimiyyəti dövrünün inzibati-ərazi bölgüsündən doğan reallığı nəzə-

rə almadan həmin almanları, xüsusilə, V.Belk və ya E.Resleri qeyri-peşəkarlarıqda, öz hesabatlarında “Azərbaycan” ifadəsini işlətməməkdə günahlandırırırlar. Lakin, o da məlumdur ki, 1918-ci ilə qədər, daha doğrusu, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti qurulana kimi, ərazimizdə yalnız Rusiya imperiyasına tabe olan Quberniyalar mövcud idi. Odur ki, həmin dövr olaylarını süzgəcdən keçirərkən bu faktor da nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, diqqətli oxucu Y. Hümmelin əlyazmalarında, nəşr olunmuş əsərlərində mütəmadi olaraq Azərbaycan ərazisindəki arxeoloji abidələrdən danışılır və onların Azərbaycana məxsusluğu birmənalı vurğulanır. Təqdim etdiyimiz məqalədə Y.Hümmelin yazdığı əsərlərlə bağlı sadaladığımız ədəbiyyat siyahısı da dediyimizi bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat və qeydlər.

1. Muradov Murad. Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə siyasəti (XIX əsrin I yarısında). Bakı, 1999.
2. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX- начале XX века). Баку, 1999.
3. Nagel Vofvram, Strommenger Eva. Kalakent. Früheisenzeitliche Grabfunde aus dem transkaukasischen Gebiet von Kirovabad/Jelisavetpol.Berlin, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, 1985.
4. ОАК за 1894г. СПб, 1896.
5. ОАК за 1895 г. СПб, 1897.
6. ОАК за 1896г. СПб, 1898.
7. ZE VBGAEU, Berlin, 1894.
8. ZE VBGAEU, Berlin, 1895.
9. ZE VBGAEU, Berlin, 1896.
10. Спицын А.А. Археологические исследования Э.Реслера в Елизаветпольской губернии в 1901 г. ИАК, Москва, 1904, вып.12.
11. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку, 1940.
12. Гуммель Я.И. Погребальный курган №1 около Еленендорфа в Азербайджанской ССР. Баку, 1931.
13. Гуммель Я.И. Курган №2 близ Ханлара. КСИИМК, Москва, 1949, вып. XXVI.
14. Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК, Москва, 1948, вып. XX.
15. Гуммель Я.И. Археологические раскопки в районах Азербайджанской ССР. Изв. АзФАН СССР, 1939, № 3.
16. Гуммель Я.И. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН СССР, 1940, т.1, №8-10.

17. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958.
18. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrü abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959.
19. Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1957.
20. Qazıyev S.M. Qəbələ kurqanları və ölüyandırma (kremasiya) adəti. Azərbaycan SSR EA xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1969 № 3.
21. Джафаров Г.Ф., Кесаманлы Г.П., Нариманов И.Г. Археологические раскопки в зоне строительства плотины Шамхорской ГЭС. АЭИА (1978 г.), Баку, «ЭЛМ», 1982.
22. Ахундов Т.И. Северо-западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, «ЭЛМ», 2001.
23. E. Reslerin hesabatlarının əlyazmaları SSRİ dağılana qədər: Дело АК. Архив ЛОИА, ф. 1, № 130/1891; № 54/1894; № 60/1895; № 36/1896; № 48/1897; № 64/1898 getmişdir. Hazırda, keçmiş SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun Leningrad filialına müstəqillik statusunun verilməsilə Sankt-Peterburq Maddi-Mədəniyyət İnstitutu adlandırılmışdır. Buna müvafiq olaraq arxivin də indeksi təzələnərək belə adlanmışdır: Дело АК. Архив С.-П ИИМК РАН, ф. 1, №... və s.
24. Я.И. Гуммель. Раскопки к юго-западу от Ханлара в 1941 г. ВДИ, 1992, № 4 (В.В. Piotrovskinin məqaləyə əlavəsi).

Резюме

Археологические раскопки Волдемара Белка, Эмиля Реслера, Якоба Гуммеля в Азербайджане(Карабахе, Кедабеке, Гандже)

Гидаят Джафаров, Диана Джафарова

В статье освещаются результаты археологических раскопок В.Белка, Э.Реслера, Я.Гуммеля в Нагорном Карабахе, Кедабеке, Калакенде, Еленендорфе, Шемкире, Гянджачайским районе. Добытые при этих раскопках материалы в дальнейшем служили источниками для освещения различных аспектов древней истории Азербайджана.

Ключевые слова: Археология, раскопки, Ходжалы-Кедабек, памятники, артефакты.

Summary

The role of German scientists V.Belhk, E.Rsler, Y.Hummel in archeology of Azerbaijan (Karabakh, Kedabekh, Gandja)

Hidayet Jafarov, Diana Jafarova

The role of investigators in studying the ancient history of Azerbaijan on the basis of archeological materials, mined during the excavation of archeological monuments in Nagorny Karabakh, Gadabay, Qalakend, Elenendorf , Shamkir and in Ganjachay regions have been revealed in the article. These materials in future will serve to the source for enlightenment of various aspects of ancient history of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, germen, archeology, Monument, arthephants.